

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een goed functionerend staatsbestel?

Hoogerwerf, A.

Citation

Hoogerwerf, A. (1970). Een goed functionerend staatsbestel? *Acta Politica*, 5: 1969/1970(2), 124-132.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451207>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451207>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

EEN GOED FUNCTIONEREND STAATSBESTEL?
Vragen bij het tweede rapport van de staatscommissie Cals-Donner,

door A. Hoogerwerf

Het onlangs verschenen tweede rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet,¹ onder voorzitterschap van de heren mr. J. M. L. Th. Cals en mr. A. M. Donner, kan waarschijnlijk niet beter gekenschetst worden dan door het volgende citaat uit de beschouwing waarmee het gedeelte over het kiesrecht en het parlementaire stelsel eindigt:

'Ook de meerderheid van de commissie is zich er uiteraard van bewust, dat de verschillende stromingen en gedachten nog niet geheel zijn uitgekristalliseerd. Deze leden achten het echter, gezien de onbevredigende situatie, die door de commissie in haar geheel wordt erkend, en gezien de opdracht door de regering aan de commissie gegeven, niet verantwoord het uitbrengen van een advies tot spoedige grondwetsherziening langer uit te stellen. Zij herinneren daarbij aan de woorden die de minister-president uitsprak bij de installatie der commissie: 'hoewel men zou willen doorgaan met documenteren en studeren . . . eens moet toch een vormgeving beginnen. --- De voorbereiding van een grondwetsherziening moet op korte termijn ter hand kunnen worden genomen. De maatschappelijke en politieke ontwikkelingen voltrekken zich immers in een ongekend tempo en wanneer de noodzakelijke ruimte daarvoor niet tijdig in wetgeving en bestuur wordt geschapen, dan zal dit naar het oordeel der commissie tot steeds grotere ontevredenheid en moeilijkheden leiden. Daarbij zij er nog eens op gewezen, dat de voorstellen inzake de benoeming van de minister-president en inzake de indeling in twaalf kiesgebieden op geen enkele wijze beslissingen forceren; zij openen slechts mogelijkheden voor een nieuwe ontwikkeling, waartegen de bestaande wetgeving zich verzet. Welk gebruik van die mogelijkheden zal worden gemaakt hangt af van de kiezers zelf en van de partijen waarin zij samenwerken.' (pp. 210,211).

Het citaat is kenmerkend, omdat de staatscommissie hier in feite openhartig toegeeft dat het rapport geen bevredigend antwoord verschaft op twee vragen die bij een grondwetsherziening van wezenlijk belang zijn, namelijk:

1. hoe functioneert het bestaande politieke stelsel?

¹ *Tweede rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet.* 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij), 1969. f 12,50. — 293 p.

2. hoe behoort het politieke stelsel in de toekomst te functioneren? Het feit dat deze twee vragen niet afdoende worden beantwoord, is allerm minst een reden om het rapport als waardeloos terzijde te leggen. Integendeel, het rapport is belangrijk. Het is ook bepaald niet minder degelijk en scherpzinnig dan dat van menige andere staatscommissie uit het verleden. Wel geeft het rapport aanleiding tot de vraag of Nederland in de toekomst, alvorens tot een ingrijpende verandering van de grondwet en daarmee van het politieke stelsel te besluiten, niet een andere werkwijze moet volgen dan tot nu toe het geval is geweest.

Toen ik de 293, door de Staatsuitgeverij fraai gedrukte bladzijden van het rapport had gelezen, viel ik uitgeput in slaap en droomde dat er een staatscommissie was die tegen de regering zei: 'Een politiek stelsel, zeker voor zover dat in de grondwet is geregeld, is te belangrijk om het op basis van vermoedens en vage normen te veranderen. Wij adviseren de regering vijftig miljoen gulden voor een onderzoek naar het politieke systeem beschikbaar te stellen. Honderd politicologen en andere onderzoekers moeten opdracht krijgen te analyseren hoe het Nederlandse politieke stelsel in de samenleving functioneert. Bovendien moeten zij, aan de hand van duidelijke maatstaven, enige alternatieve politieke stelsels ontwerpen. Als zij klaar zijn, kunnen politici en juristen het in een staatscommissie snel eens worden over een wijziging van de grondwet.'

Toen de droom dit hoogtepunt had bereikt, begonnen de heren Cals en Donner zo hartelijk te lachen dat ik wakker schrok. Daarna schreef ik dit stukje.

VOORGESCHIEDENIS EN INHOUD VAN HET RAPPORT

Het eerste rapport van de staatscommissie, dat in 1968 werd gepubliceerd, hield zich bezig met de wenselijkheid binnen het raam van de bestaande grondwet wijzigingen in de kieswet aan te brengen. De commissie adviseerde, kort samengevat, tot de volgende veranderingen in de kieswet:

1. afschaffing van het verbod van verbinding van kandidatenlijsten binnen eenzelfde kieskring;
2. afschaffing van de opkomstplicht;
3. vergroting van het effect van de voorkeurstem;
4. verhoging voor het aantal voor indiening van een kandidatenlijst vereiste handtekeningen van 25 tot 100 kiesgerechtigden per kieskring.

Het thans verschenen tweede rapport bevat, overeenkomstig het verzoek van de regering, nog geen voorstellen tot een algehele grondwetsherziening. Het beperkt zich tot vier onderwerpen, namelijk:

1. — de klassieke grondrechten, waarbij tevens aandacht wordt geschonken aan de grondwettelijke aspecten van de financiële verhouding tussen het rijk en de kerkgenootschappen;

2. — de grondwettelijke regeling van het inkomen van de Kroon en van de geleidelijke voorzieningen ten behoeve van leden der Staten-Generaal;

3. — de grondwettelijke regeling van het kiesrecht en, voor zover daarmee samenhangend, de verhouding tussen regering en Staten-Generaal, alsmede enkele onderwerpen die verband houden met de verkiezingen voor de Tweede Kamer;

4. — de procedure van grondwetsherziening.

De volgende summier opmerkingen beperken zich tot enkele aspecten van het derde deelrapport, dat over het kiesrecht en het parlementaire stelsel handelt. Allereerst komt het normatieve kader aan de orde (de vraag hoe het Nederlandse politieke stelsel in de toekomst behoort te functioneren), daarna het empirische kader (de vraag hoe het bestaande politieke stelsel functioneert en zal functioneren).

HET NORMATIEVE KADER

De essentie van dit deelrapport wordt in een brief van de voorzitters der staatscommissie aan de minister van binnenlandse zaken als volgt omschreven: 'Hoofdelementen van dit advies vormen de wenselijkheid aan de kiezers een meer directe invloed te verschaffen met betrekking tot de wijze waarop het land zal dienen te worden geregeerd, alsmede de mogelijkheid hiervoor een methode te vinden, die past in en bijdraagt tot een goed fungerend staatsbestel.' (p. 22).

Dezelfde gedachte in iets meer concrete vorm vindt men in de inleiding van het deelrapport, waar wordt opgemerkt: 'In de loop van haar verdere discussie bleek in de commissie overeenstemming te bestaan over de wenselijkheid aan de kiezers ter gelegenheid van de periodieke verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal een meer directe invloed te verschaffen met betrekking tot de wijze, waarop het land in de komende periode zou dienen te worden geregeerd, mits hiervoor een methode zou kunnen worden gevonden, welke zou passen in en zou bijdragen tot een goed fungerend staatsbestel' (pp. 170-171).

Elders in het rapport wordt — taalkundig lijkt dit de voorkeur te verdienen — gesproken van 'een goede functionering van het staatsbestel'. (p. 190).

De zojuist geciteerde zinsneden bevatten blijkbaar de hoofdelementen van het normatieve kader waarbinnen de commissie haar adviezen wilde opstellen. De formulering munt echter niet uit door duidelijkheid. Wat bedoeld wordt met een meer directe invloed van de kiezers

met betrekking tot de wijze waarop het land zal dienen te worden geregeerd, kan men zich enigszins — zij het op verschillende wijzen — voorstellen, althans indien men een beeld heeft van hoe het thans met die invloed gesteld is. Maar een criterium als 'een goed fungerend staatsbestel' roept alleen maar vragen op. De woorden 'past in' en 'bijdraagt tot' doen vermoeden dat de commissie het huidige Nederlandse staatsbestel in sommige opzichten wel en in andere opzichten niet als goed functionerend beschouwt. Maar in welke opzichten dit het geval is, wordt niet duidelijk.

In deze kanttekeningen bij de vaagheid van het normatieve kader moeten nog wel twee nuanceringen worden aangebracht. In de eerste plaats heeft de commissie blijkbaar geen beslissingen willen forceren, maar slechts mogelijkheden willen openen voor een nieuwe ontwikkeling waartegen de bestaande wetgeving zich verzet (pp. 210, 211). De commissie onderschrijft kennelijk het standpunt dat mr. Donner indertijd in *Acta Politica*² in een discussie over de Proeve voor een nieuwe grondwet heeft verdedigd. Dit standpunt houdt in dat een grondwet niet een programma of een blauwdruk voor de toekomst moet zijn, maar wel de grondslagen moet aangeven, het kader moet trekken, waarop en waarbinnen de politieke ontwikkeling zich zal hebben te voltrekken. Ook als men het hiermee eens is, zal men toch echter om tot de keus van die grondslagen te kunnen komen bepaalde maatstaven moeten hebben. Men zal toch immers niet alle denkbare mogelijkheden willen openen? Er moet dus toch zo iets zijn als een program of een blauwdruk, een voorstelling van het politieke stelsel zoals het behoort te zijn, waaraan men het te kiezen grondwettelijk kader toetst. Als aanduiding van die voorstelling is echter een uitdrukking als 'een goed fungerend staatsbestel' rijkelijk vaag.

Hieraan kan men onmiddellijk toevoegen — en dat is een tweede nuancering van de kritiek op de vaagheid van het normatieve kader — dat de commissie ook nog andere maatstaven dan 'een goed fungerend staatsbestel' hanteert. Een bezwaar blijft echter dat al die maatstaven tezamen geen samenhangend beeld van een of meer wenselijk geachte politieke stelsels opleveren.

Een voorbeeld hiervan is de discussie zoals die in het rapport wordt samengevat over de rechtstreekse verkiezing van de minister-president. De voorstanders van dit voorstel, de heren Daudt, Gruijters en Meuwissen, hanteren de volgende normen of doeleinden (p. 172):

- a. 'de kabinetsformatie tot inzet van de verkiezingen te maken';
- b. 'de kiezers rechtstreeks over de vorming van het kabinet te doen beslissen';

² A. M. Donner, 'De discussie over de Proeve', in: *Acta Politica*, 3 (1967/'68), p. 3-14.

- c. 'dat een conflictsituatie tussen regering en parlement te allen tijde dient te worden opgelost door een ontbinding van het parlement';
- d. 'grondslag van het optreden van een kabinet moet in dit perspectief niet zijn het vertrouwen van de kamer, maar het vertrouwen van en de aanwijzing door de kiezers;
- e. 'Uiteraard zal ook een op die grondslag optredend kabinet, naar de mening van de voorstellers, veel aan de meningen van het parlement gelegen moeten zijn, omdat het anders voor zijn beleid niet de noodzakelijke medewerking van het parlement verkrijgt.'

Een dergelijke optelsom van maatstaven levert nog allerm minst een duidelijk beeld op van hoe een rechtstreekse verkiezing van de minister-president volgens de voorstanders in het gehele politieke stelsel behoort te functioneren.

Een dergelijke opmerking kan men ook maken over de argumenten van de tegenstanders der rechtstreekse verkiezing van de minister-president. Hun maatstaven zijn kort samengevat de volgende punten (pp. 173-175):

- a. 'het parlementaire stelsel', dat wordt aangeduid als 'een stelsel volgens hetwelk de regering behoort te steunen op het vertrouwen van een meerderheid in het parlement' dient te worden gehandhaafd;
- b. 'het voorgedragen stelsel tot benoeming van een minister-president... zou in ieder geval een geheel andere rolverdeling tussen regering en parlement meebrengen. De onderscheiding tussen de wetgevende arbeid, waarbij de Staten-Generaal meebeslissen, en de uitvoerende activiteit, waar zij slechts controleren, zou bijzonder worden verscherpt';
- c. 'Bij de wetgevende arbeid zou de positie van de regering naar de mening van de meerderheid van de commissie worden verzwakt, doordat zij de gebruikelijke drukmiddelen (het stellen van de portefeuille-kwestie en dergelijke) niet meer kan uitoefenen en wellicht zelfs niet op een meerderheid in de kamers kan steunen';
- d. 'In het parlementaire stelsel — aldus de grote meerderheid van de commissie — worden regering en kamermeerderheid echter gedwongen zich voortdurend naar elkaar te richten, waardoor een politieke eensgezindheid over het te volgen beleid wordt bewerkt';
- e. In het parlementaire stelsel 'zullen de verschillende gezichtspunten van de op het nemen van maatregelen bedachte regering en een op de aansluiting bij het verlangen der kiezers bedachte kamer (meerderheid elkaar beïnvloeden en tot een zeker evenwicht komen';
- f. 'Wie de zin van de politiek ziet in het zo soepel en vreedzaam mogelijk oplossen van de nationale problemen zal aan het parlementaire stelsel de voorkeur geven.'

De onduidelijkheid en zwakte van dergelijke argumentaties houdt verband met het feit dat het betoog niet wordt gevoerd vanuit een expliciet gemaakte totale conceptie van het gewenste politieke stelsel. Zolang zo'n conceptie ontbreekt, blijft de lezer zitten met vragen als: Waarom moet het onderscheid tussen de wetgevende en uitvoerende activiteit niet worden verscherpt? Waarom moet de positie van de regering niet worden verzwakt?

De discussie over rechtstreekse verkiezing van de minister-president zou zowel in politiek als in wetenschappelijk opzicht veel aan waarde hebben gewonnen, indien men eerst expliciet zou hebben gemaakt aan welke criteria het Nederlandse politieke stelsel behoort te voldoen, bijvoorbeeld in termen van rationaliteit, democratie, differentiatie en integratie. Daarna zou men dergelijke algemene vereisten meer concreet en operationeel moeten formuleren. Men zou dan tot verschillende modellen van politieke stelsels kunnen komen en van daar uit de actuele politieke stokpaardjes, zoals de rechtstreeks gekozen minister-president, kunnen trachten te beoordelen. In plaats van een dergelijke systematische beoordeling vindt men in het rapport — zoals in vele andere rapporten — een weinig overzichtelijk geheel van ad hoc argumentaties, kortom, de lezer blijft grotendeels zitten met de vraag hoe het politieke stelsel volgens de commissie in de toekomst behoort te functioneren.

HET EMPIRISCH KADER

Een andere vraag is hoe het politieke stelsel van Nederland volgens de commissie thans functioneert en hoe het zal functioneren als de adviezen gevolgd worden. Ook op deze vraag geeft het rapport geen bevredigend antwoord.

Hoe mager de empirische basis van het rapport is, blijkt bijvoorbeeld uit de argumentatie pro en contra het door een meerderheid van de commissie (de heren Albrecht, Cals, Cramer, Daudt, Donner, Gruijters, Van der Hoeven, Meuwissen en Witte) geadviseerde nieuwe grondwetsartikel over de aanwijzing van een kabinetsformateur.

Dit artikel luidt als volgt:

— 'Bij de verkiezing van de Tweede Kamer wordt tevens gestemd, volgens regels bij de wet te stellen, over de vraag wie zal worden belast met de leiding van het te vormen kabinet. Behaalt een der gestelde kandidaten bij deze verkiezing van de Tweede Kamer de volstreekte meerderheid van de daarbij uitgebrachte stemmen, dan wordt hij door de Koning belast met de vorming van een kabinet, waarvan hij de leiding heeft' — (p.191).

De meerderheid van de commissie is van mening dat dit voorstel een bijdrage kan leveren tot het ondervangen van de onbevredigende

situatie zoals die in het eerste rapport van de commissie werd omschreven. Als onbevredigende elementen van het bestaande kiesstelsel noemt de meerderheid van de commissie met name: 'het ontbreken van een stimulans tot politieke samenbundeling, zich manifesterend in samenwerking van partijen, voorafgaand aan en met het oog op de verkiezingen; voorts de hiermee verband houdende geringe mogelijkheid voor de kiezer om door middel van zijn stembepaling bij te dragen tot een ondubbelzinnige politieke meerderheidsvorming, die het draagvlak is voor een stabiel regeringsbeleid; tenslotte het vervagen van de band tussen kiezers en gekozenen alsmede de geringe invloed welke de kiezers kunnen uitoefenen op de samenstelling, voor wat betreft de personen, van de volksvertegenwoordiging' (p. 170). In hoever de stemming over de aanwijzing van een formateur — gecombineerd met verdeling van het land in kiesgebieden van zodanige omvang dat in elk daarvan tenminste tien leden van de Tweede Kamer worden gekozen — tot opheffing van alle elementen van deze onbevredigende situatie zal leiden, kan de meerderheid van de commissie echter niet duidelijk maken. Om hierover meer exacte informatie te verschaffen — en dan nog met allerlei reserves omringd — zou een diepgaand internationaal vergelijkend onderzoek nodig zijn. En dat heeft de commissie nu eenmaal niet ingesteld.

Slechts op enkele plaatsen baseert het rapport zich uitdrukkelijk op empirisch wetenschappelijk onderzoek. Zo wordt op pagina 194, in het kader van een discussie over de mogelijkheid de mening van de kiezers in te winnen over de vraag uit welke politieke groeperingen een kabinet moet worden samengesteld, door de tegenstanders opgemerkt dat de uitspraak van de kiezers zal uiteenvallen in een groot aantal, soms onderling tegenstrijdige, voorkeurscombinaties. Een voetnoot vermeldt dan dat volgens een enquête van Gruijters, waarbij de voorkeur voor een regeringscombinatie uit twaalf partijen werd gevraagd, 277 verschillende combinaties werden opgegeven terwijl geen enkele combinatie meer dan vijf procent behaalde. In dezelfde paragraaf wordt verwezen naar enkele als bijlage opgenomen berekeningen van Daudt en het Amsterdamse Instituut voor Wetenschap der Politiek over raadpleging van de kiezers inzake de regeringspartijen (p.p. 218-224).

Verder behelst het rapport nog berekeningen over de zetelverdeling van de Tweede Kamer op basis van de verkiezingsuitslag 1967 bij een verdeling van het land in twaalf kiesgebieden (pp. 225-231) en uitkomsten van twee reeds eerder gepubliceerde onderzoeken over de politieke belangstelling van jongeren (pp. 261-265).

Deze interessante, maar alles bijeen toch schaarse gegevens van enigszins exacte aard vormen het hardste deel van de empirische basis. Voor het overige bestaat de empirische grondslag van het rapport

overwegend uit vermoedens en indrukken. Bovendien beperkt de analyse zich overwegend tot afzonderlijke elementen van het politieke stelsel. Een poging tot analyse van het politieke stelsel als geheel, in samenhang met de verandering van de maatschappij, zoekt men tevergeefs.

De empirische basis van het rapport doet vooral pover aan, als men zich herinnert dat de in 1953 ingestelde staatscommissie onder voorzitterschap van mr. J. Donner, die over wijziging van het kiesstelsel en wettelijke regeling van de politieke partijen moest adviseren, reeds een enquête liet instellen, waarvan verslag werd uitgebracht in het boekje *De Nederlandse kiezer*.³

Nog meer pover is de indruk, die de empirische basis van het tweede rapport Cals-Donner maakt, als men zich realiseert dat de Nederlandse overheid in 1969 volgens het wetenschapsbudget 1969 meer dan een miljard gulden (om precies te zijn f 1.018 miljoen) voor wetenschappelijk onderzoek uitgaf. Allerlei vormen van economische en technische ontwikkeling worden door wetenschappelijk onderzoek ondersteund.

Van het wetenschapsbudget is 87,5 procent voor natuurwetenschappen bestemd. De landbouw slokt 17,5 procent van het wetenschapsbudget op. Het fokken van koeien en varkens gebeurt in Nederland op basis van wetenschappelijk onderzoek, het veranderen van het politieke stelsel overwegend op basis van vermoedens en vage normen.

DE INHOUD

In het voorafgaande heb ik mij welbewust beperkt tot enkele vragen en opmerkingen over de werkwijze van de staatscommissie. Over de inhoud van het rapport kan ik hier kort zijn, enerzijds omdat ik als staatsburger met de meeste adviezen van de commissie kan instemmen, anderzijds omdat ik als politicoloog op dit ogenblik weinig meer kan doen dan enkele vraagtekens bij de inhoud plaatsen.

Een eerste vraag die de inhoud oproept, is in hoever de door de staatscommissie geadviseerde grondwetswijzigingen ertoe zullen leiden de gevoelens van ontevredenheid over het functioneren van het Nederlandse politieke stelsel weg te nemen. Het komt mij voor dat dit maar in zeer beperkte mate het geval zal zijn. Onbehagen over het functioneren van het politieke stelsel bestaat niet alleen in Nederland, maar ook in allerlei andere landen die reeds lang min of meer getooid zijn met grondwettelijke attributen zoals de staatscommissie die thans voorstelt. Als de adviezen van de staatscommissie werden uitgevoerd,

³ *De Nederlandse kiezer*. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen. 's-Gravenhage 1956.

haalt Nederland een deel van zijn achterstand bij sommige andere politieke stelsels in. De fundamentele problemen waarmee ook andere politieke systemen te kampen hebben, zoals de machtsverschuiving van partijen en parlementen naar departementen, adviesorganen en belangengroepen, zullen blijven. Het kernprobleem blijft dat het politieke stelsel onvoldoende is afgestemd op de gegroeide omvang en wetenschappelijke ondersteuning van het overheidsbeleid en op de toegenomen dynamiek van de samenleving.

Een tweede vraag die de inhoud van het rapport oproept, is in hoever de geadviseerde wijzigingen van invloed zullen zijn op de inhoud van het overheidsbeleid. Temidden van alle discussies over het kies- en partijstelsel, is het enigszins onthutsend kennis te nemen van onderzoeken die aannemelijk maken dat het voor de inhoud van het overheidsbeleid betrekkelijk weinig uitmaakt welk partij- en kiesstelsel men heeft.⁴ Als de verdeling van de politieke macht en daarvoor ook het overheidsbeleid maar in beperkte mate door het kies- en partijstelsel wordt bepaald, is dit een reden temeer om te pleiten voor een bredere en meer gefundeerde analyse van politieke stelsels dan in het rapport van de staatscommissie aanwezig is.

⁴ Vgl. Thomas R. Dye, *Politics, economics and the public. Policy outcomes in the American states*. Chicago 1966.

NIET-GEBONDEN LANDEN EN OOST-WEST TEGENSTELLINGEN

Een poging tot positiebepaling*

door A. van Staden en F. N. Stokman

INLEIDING

Het verdwijnen van de bipolaire structuur van het internationaal politiek systeem sedert het einde van de jaren vijftig¹ hangt onder meer samen met de opkomst van een in aantal toenemende groep landen die afwisselend als 'neutraal', 'neutralistisch', 'niet-gebonden' en ook wel 'niet-gecommitteerd' worden bestempeld. Wat deze landen gemeen hebben is hun afkeer van permanente identifikatie met een der beide grootmachten. Ten aanzien van de Oost-West-verhouding houden zij zich nadrukkelijk het recht van diplomatieke vrijheid van handelen en keuze voor. Een en ander wordt geschraagd door een anti-alliantie ideologie. Volgens deze ideologie vormt het mededingen naar potentiële bondgenoten een bron van internationale conflicten en worden allianties over het algemeen anticiperend op een krachtproef gesloten. Liska merkt hierover verder op:

— Since alliances are built on shared antagonism rather than on amity, they tend to fall apart. Wat is then welcomed as an alternative to desintegration of the alliance and isolation. The fear of isolation is viewed in the anti-alliance ideology as the *reductio ad absurdum* of the rationale for alliances. In the absence of alliances, all nations would be 'isolated' and thus more amenable to universal law and its sanctions.²

Ofschoon alle zgn. derde landen in het licht van deze opvattingen de niet-aansluiting bij enig veiligheidssysteem van Oost of West als imperatief voor hun buitenlandse politiek laten gelden, vormen zij in menig opzicht een heteroog gezelschap. In hun rijen hebben zich staten met sterk uiteenlopende tradities, politieke structuren en externe oriëntaties gevoegd.

Wat dit laatste betreft: het beginsel van niet-aansluiting bij allianties blijkt zowel te kunnen samengaan met een zekere terughoudendheid op het wereldtoneel als met revolutionair engagement.

* Bij de voorbereiding van dit artikel ontvingen wij veel hulp van mej. C. P. van den Tempel en C. van der Eijk (kandidaten politicologie). Wij zijn beiden hiervoor zeer erkentelijk.

¹ Zie hierover b.v. Cecil V. Crabb, Jr., *Nations in a multipolar world*. New York, etc., 1968, i.h.b. pp. 632-651.

² George Liska, 'The "Third Party": the rationale of nonalignment', in: Laurence W. Martin, Ed. *Neutrality and nonalignments: the new states in world affairs*, New York, 1962, p. 83. Vgl. over dit vraagstuk ook Robert L. Rothstein, *Alliances and small powers*, London, 1968, vooral de hoofdstukken 2 en 3.